

A Discourse Representation Model in Intellectual Wayfaring: A Semiotic Analysis of the Allegorical Spaces of Ḥayy ibn Yaqzān and Its Connection to Avicennian Perceptual Theory

Mahmoud Nuri¹

Nadia Maftouni²

Doi:

10.30497/ap.2026.250650.1799

Introduction

Ibn Sīnā's Ḥayy ibn Yaqzān is a foundational symbolic-philosophical treatise where natural spaces (the seven climes, springs, Mount Qāf, light, and darkness) function as a system of signs representing a mystical-philosophical discourse. The study addresses how the referential structure transforms natural spaces into an epistemic-wayfaring domain. The main objective is to provide an operational model-combining Discourse Representation Theory (DRT) with Islamic rhetorical concepts of majāz (tropology) and mathal (parable)-to analyze intra-discursive reference and extra-linguistic symbolic layers. The hypothesis posits that the referential system rests on three pillars: discursive referent fluidity via domain updating, epistemic-ethical accessibility tied to spiritual purity, and the dual interaction of majāz and mathal.

Literature Review

While scholars like Ghulām-Ḥusayn Ibrāhīmī Dīnānī and Shahrām Pāzūkī have extensively analyzed the content and mystical themes of Ḥayy ibn Yaqzān (such as the soul's ascent), their approaches focus primarily on allegorical content rather than the referential structure and meaning production within a discursive context. Furthermore, while cognitive linguistic and semantic studies exist for Western allegories, applying formal frameworks like DRT to Islamic philosophical texts remains largely unexplored (with minor exceptions like Akbarī-Chihra-Burqī, 2018). This research addresses the gap by combining DRT with majāz and mathal, offering an operational model applicable to Ḥayy ibn Yaqzān and similar Islamic philosophical-allegorical texts.

Research Method

This research employs a semiotic-discursive method combining Discourse Representation Theory (DRT) with the Islamic rhetorical concepts of majāz (tropology) and mathal (parable). To overcome standard DRT's limitations in analyzing allegorical texts (such as

1. Assistant Professor, Multimedia Arts Department, Faculty of Art and Architecture, Khatam University, Tehran, Iran. m.nuri@khatam.ac.ir

2. Correspondent author: Professor, Department of Philosophy and Islamic Theology, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran. nadia.maftouni@ut.ac.ir

overlooking extra-linguistic references and metaphor), *majāz* and *mathal* serve as discursive operators that transform natural referents into an epistemic-mystical domain. The proposed model is systematically applied to analyze three spatial categories: climatic, water, and boundary spaces.

Research Findings

The analysis of symbolic spaces in Ḥayy ibn Yaqzān shows three fundamental features in its referential system:

A) Fluidity of discursive referents: Natural spaces transform from spatial referents into philosophical-mystical domains through gradual domain updating and epistemic conditions, aligned with the five Avicennian stages of perception from darkness to the Active Intellect.

B) Epistemic-ethical accessibility: Standard DRT's syntactic accessibility is insufficient; access to central referents like Mount Qāf requires epistemic and ethical conditions (soul purification, divine assistance, and knowledge), intertwining cognitive ascent with spiritual purity.

C) Dual interaction of *majāz* and *mathal*: Each natural space in this treatise performs two simultaneous rhetorical functions: it acts as *majāz*, where terms like “clime” or “light” refer to epistemic concepts rather than literal ones, and as *mathal*, representing imperceptible truths (e.g., connection to the Active Intellect) through perceptible forms (e.g., mountain or water). This interaction extends beyond individual words to the entire narrative, where the wayfarer's journey itself becomes a *majāz* for intellectual progress and a *mathal* for spiritual wayfaring. Within the DRT framework, *majāz* and *mathal* function as discursive operators that transform natural referents into an epistemic-mystical domain.

Conclusion

The present research, with the aim of presenting an operational model for analyzing the referential structure of symbolic spaces in Ibn Sīnā's *Ḥayy ibn Yaqzān*, has employed the combination of Discourse Representation Theory (DRT) with two key concepts of Islamic rhetoric, namely *majāz* and *mathal*. The findings show that the referential system in this treatise is based on three fundamental features: fluidity of discursive referents, epistemic-ethical accessibility, and the dual interaction of *majāz* and *mathal*.

The answer to the main research question of how symbolic spaces in this treatise undergo transformation from natural referents into a mystical-philosophical discursive domain is that this transformation occurs through the gradual updating of the discourse domain and the addition of mystical-philosophical conditions to natural referents. In other words, each place initially enters the domain with natural conditions, i.e., geographical spatial conditions with physical characteristics, but as the narrative progresses, new conditions—namely epistemic and wayfaring conditions—are added to it, transforming it into a referent for transcendental concepts. This process at the rhetorical level can be explained by the interaction of *majāz*, i.e., passage from the outward to the inward, and *mathal*, i.e., representation of imperceptible truth in perceptible form, and at the philosophical level is consistent with key concepts of Avicennian philosophy such as the stages of knowledge,

the Active Intellect, intuition, connection, and intellectual wayfaring. These findings, in addition to clarifying the epistemic structure of *Ḥayy ibn Yaqzān*, have important theoretical implications for Discourse Representation Theory and Islamic philosophy studies. First, they show that DRT, despite its formal power in analyzing intra-discursive references, needs revision and completion for analyzing texts in which an extra-linguistic symbolic system such as *majāz* and *mathal* is also active. In particular, the concept of accessibility in this theory must be extended from the syntactic-discursive domain to the epistemic-ethical domain in order to analyze texts in which access to referents is contingent upon spiritual and ethical conditions. Second, this research showed that DRT, if completed with the rhetorical concepts of the Islamic tradition, can become an interdisciplinary framework for analyzing allegorical and mystical texts in which the discursive boundaries between nature and transcendental truth collapse and every natural space becomes a referential domain for transcendental concepts. Third, the approach presented in this research opens new horizons for comparative studies between cognitive linguistics and Islamic philosophy and provides the possibility of a more precise analysis of the linguistic-epistemic mechanisms of philosophical-mystical texts.

Keywords: Discourse semantics, Ibn Sīnā, Ḥayy ibn Yaqzān, symbolic spaces, referentiality, Discourse Representation Theory, *majāz* and *mathal*

مدل بازنمایی گفتمان در سلوک عقلی: تحلیل نشانه‌شناختی فضاهای تمثیلی

حی بن یقظان و پیوند آن با نظریه ادراک سینوی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۴/۰۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

محمود نوری^۱

نادیا مفتونی^{۲*}

Doi: 10.30497/ap.2026.250650.1799

چکیده

رساله رمزی- فلسفی حی بن یقظان اثر ابن‌سینا نه روایتی ادبی یا عرفانی صرف، بلکه متنی است که در آن، فضاهای طبیعی- یعنی اقالیم هفت‌گانه، چشمه‌ها، کوه قاف، اقیانوس محیط، نور و ظلمت- به‌عنوان نظامی از نشانه‌ها عمل می‌کنند و معنای نهایی خود را در نسبت با یکدیگر و در چارچوب گفتمان عرفانی- فلسفی متن می‌یابند. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از نظریه بازنمایی گفتمان (DRT) و مفاهیم مجاز و مثل در بلاغت اسلامی به دنبال ارائه مدلی عملیاتی برای تحلیل نحوه دگردیسی این فضاها از مرجعی طبیعی به دامنه‌ای معرفتی-سلوکی است. پرسش محوری این است که ساختار ارجاع‌دهی در این رساله چگونه امکان‌گذار از معنای ظاهری مکان‌ها به معنای باطنی آن‌ها را در بستر گفتمان فراهم می‌آورد. یافته‌ها نشان می‌دهد که نظام ارجاع‌دهی بر پایه سه ویژگی بنیادین استوار است: ۱) سیالیت مرجع‌های گفتمانی از طریق به‌روزرسانی تدریجی دامنه، ۲) دسترسی‌پذیری معرفتی-اخلاقی که دسترسی به برخی مرجع‌ها را منوط به طهارت نفس و یاری الهی می‌کند و ۳) تعامل دوگانه مجاز و مثل. در این الگو سفر در اقلیم‌ها نه حرکتی فیزیکی، که عبور از لایه‌های گفتمان و ارتقای دامنه گفتمانی از قلمرو محسوسات به قلمرو معقولات بازتعریف می‌شود. این مدل در ضمن روشن کردن ساختار معرفتی رساله، ظرفیت‌های DRT را در تحلیل متون عرفانی-فلسفی اسلامی نشان می‌دهد و مفهوم دسترسی‌پذیری را در این نظریه به‌سوی معنایی معرفت‌شناختی گشایش می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: معناشناسی گفتمانی، ابن‌سینا، حی بن یقظان، فضاهای نمادین، ارجاع‌دهی، نظریه بازنمایی گفتمان

مقدمه

رساله حی بن یقظان در زمره آثار است که در آن‌ها فلسفه به زبان تمثیل و نماد سخن می‌گوید. ابن‌سینا در این رساله داستان سفر سالکی را روایت می‌کند که از اقالیم هفت‌گانه می‌گذرد، از

۱. استادیار، گروه هنرهای چندرسانه‌ای، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه خاتم، تهران، ایران. m.nuri@khatam.ac.ir

۲. نویسنده مسئول: استاد، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. nadia.maftouni@ut.ac.ir

چشمه‌های تطهیرکننده می‌نوشد، به کوه قاف و اقیانوس محیط می‌رسد و با نظام‌های نور و ظلمت روبه‌رو می‌شود. آنچه این رساله را از یک روایت صرفاً عرفانی یا جغرافیایی متمایز می‌سازد، شیوه خاص به‌کارگیری فضاهای طبیعی است؛ فضاهایی که نه تنها پس‌زمینه‌ای تزئینی، بلکه نظامی از نشانه‌ها هستند که هریک به مرتبه‌ای از معرفت و سلوک عقلی ارجاع می‌دهند؛ با این حال پرسش از چگونگی این ارجاع‌دهی و نحوه دگردیسی یک فضای طبیعی به یک دامنه گفتمانی فلسفی-عرفانی، تاکنون با رویکردی زبان‌شناختی-فلسفی به‌طور نظام‌مند بررسی نشده است.

پیشینه پژوهش نشان می‌دهد اغلب تفاسیر سستی از حی بن یقظان بر خوانش عرفانی یا تحلیل محتوایی آن متمرکز بوده‌اند - مثلاً کارهای غلامحسین ابراهیمی دینانی (۱۳۷۶) و شهرام پازوکی (۱۳۸۵) - و کمتر به ساختار ارجاع‌دهی و نحوه تولید معنا در سطح گفتمان توجه کرده‌اند. از سوی دیگر پژوهش‌های زبان‌شناختی جدید با وجود ظرفیت‌های فراوان، کمتر در قلمرو متون فلسفی-عرفانی اسلامی به کار گرفته شده‌اند. پژوهش حاضر می‌کوشد تا این خلأ را با ارائه مدلی عملیاتی پر کند که در آن، نظریه بازنمایی گفتمان (DRT) با مفاهیم مجاز و مثل در سنت بلاغت اسلامی تلفیق می‌شود. انتخاب DRT به این دلیل است که برخلاف معناشناسی سستی، گفتمان را بستری می‌داند که در آن، معنا در نسبت با بافت پیشین و از طریق به‌روزرسانی تدریجی دامنه شکل می‌گیرد (Kamp, 1981a; Kamp & Reyle, 1993).

به‌روزرسانی می‌تواند غیریکنواخت باشد و اطلاعات جدید، مرجع‌ها یا شرایط پیشین را اصلاح یا بازنویسی کنند (Asher & Lascarides, 2003, p. 87). این ویژگی برای تحلیل متونی چون حی بن یقظان که در آن‌ها معنای فضاهای طبیعی در طول روایت تغییر می‌کند، کاربرد مستقیم دارد؛ با این حال تکیه صرف بر DRT استاندارد کافی نیست؛ زیرا متونی چون حی بن یقظان افزون‌بر ارجاع درون‌متنی، به نظامی نمادین و فرازبانی متکی‌اند که در آن هر فضای طبیعی به حقیقتی نامحسوس ارجاع می‌دهد؛ از این‌رو این پژوهش DRT را با دو مفهوم کلیدی بلاغت اسلامی تکمیل می‌کند: «مجاز» به‌مثابه عبور از معنای ظاهری به معنایی دیگر (سکاکی، ۱۴۰۰، ص. ۳۱۲).

و «مَثَل» به مثابه بازنمایی حقایق نامحسوس در قالب محسوس (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص. ۳۴۵). تعامل این دو، ساختاری سیال و چندلایه برای ارجاع‌دهی پدید می‌آورد که امکان خوانش هم‌زمان متن را در دو سطح ظاهری و باطنی فراهم می‌کند.

پرسش اصلی پژوهش حاضر این است: فضاهای نمادین در رساله حئی بن یقظان چگونه در فرایند خوانش گفتمانی، از مرجعی طبیعی به یک دامنه گفتمانی معرفتی-سلوکی دگردیسی می‌یابند؟ برای پاسخ ابتدا مبانی نظری و پیشینه پژوهش ارائه می‌شود و سپس، خلاصه‌ای از روایت داستان و پس از آن، تحلیل نظام‌مند فضاهای نمادین در قالب سه دسته «فضاهای اقلیمی»، «فضاهای آبی» و «فضاهای مرزی» شامل کوه، اقیانوس، نور و ظلمت می‌آید. در پایان الگوی کلی ارجاع‌دهی استخراج، و درباره دلالت‌های نظری آن برای فلسفه سینوی و معناشناسی گفتمان بحث می‌شود.

پیشینه

نوشته‌های بسیاری درباره حئی بن یقظان از منظر فلسفی، عرفانی و ادبی نگاشته شده است. در سنت فلسفی اسلامی این رساله غالباً به عنوان تمثیلی از سیر صعودی نفس به سوی عقل فعال تفسیر شده است (دینانی، ۱۳۷۶؛ پازوکی، ۱۳۸۵). در این تفاسیر اقالیم هفت‌گانه معمولاً به عنوان مراتب هفت‌گانه معرفت یا عوالم وجودی در نظر گرفته شده‌اند؛ باین حال این رویکردها عمدتاً بر محتوای تمثیلی داستان تأکید داشته‌اند و کمتر به ساختار ارجاع‌دهی و نحوه تولید معنا در بستر گفتمان توجه کرده‌اند.

از سوی دیگر در حوزه زبان‌شناسی شناختی و معناشناسی گفتمان پژوهش‌هایی در تحلیل متون تمثیلی غربی صورت گرفته است (مانند Lee, 2020)؛ اما کاربرد این رویکردها در متون فلسفی-عرفانی اسلامی بسیار محدود است. تنها محدود پژوهش‌هایی به طور گذرا به نشانه‌شناسی فضاهای نمادین در آثار ابن‌سینا اشاره کرده‌اند، بدون اینکه از چارچوبی صوری مانند DRT بهره ببرند (نیک‌پناه، حجازی و فرخ‌نیا، ۱۴۰۲، ص. ۱۹). بنابراین خلأ پژوهشی اصلی در فقدان مدلی عملیاتی است که بتواند همزمان ساختار ارجاع‌دهی درون‌گفتمانی و

لایه‌های نمادین فرازبانی را در این رساله تبیین کند. پژوهش حاضر با تلفیق DRT و مفاهیم «مجاز» و «مثّل» درصدد پرکردن همین خلأ برمی‌آید و نشان می‌دهد این مدل نه تنها برای حیّ بن یقظان، بلکه برای سایر متون تمثیلی فلسفی اسلامی نیز قابل تعمیم است.

۱. چارچوب نظری: نظریه بازنمایی گفتمان و مفاهیم مکمل «مجاز» و «مثّل»

نظریه بازنمایی گفتمان (DRT) - که توسط هانس کامپ^۱ (1981a) تدوین شد - در پاسخ به ناتوانی معناشناسی شرطی-صدق سنتی در تبیین پدیده‌های ارجاعی ضمائر و دلالت‌های زمانی پدید آمد. ایده محوری آن، این است که معنی یک جمله نه مستقل، بلکه در نسبت با دامنه گفتمان - یعنی مجموعه‌ای از مرجع‌ها و شرایط - شکل می‌گیرد که جملات پیشین ساخته‌اند. هر جمله جدید با افزودن مرجع‌ها و شرایط تازه، دامنه را به‌روز می‌کند (Heim, 1982, p. 165; Kamp & Reyle, 1993, p. 45; Stirling, 2009, p. 112;

در این چارچوب مرجع‌های گفتمانی^۲ هسته اصلی را تشکیل می‌دهند و دسترسی‌پذیری^۳ تعیین می‌کند که هر مرجع در چه حوزه‌ای از گفتمان قابل ارجاع مجدد است (Partee, 1984, p. 365; Karttunen, 1976, p. 248)؛ باین‌حال DRT استاندارد برای تحلیل متون تمثیلی-فلسفی با سه کاستی روبه‌رو است: فروکاستن معنا به ارجاع درون‌متنی و نادیده گرفتن ارجاع فرازبانی؛ نادیده گرفتن نقش استعاره و تمثیل؛ مفهوم محدود «دسترس‌پذیری» که صرفاً نحوی-گفتمانی است. برای جبران این کاستی‌ها دو مفهوم از بلاغت اسلامی به کار گرفته می‌شود: «مجاز» به معنای عبور از مفهوم ظاهری به باطنی به علاقه‌ای همچون مشابهت یا مجاورت، و «مثّل» به معنای بازنمایی حقایق نامحسوس در قالب محسوس. در این پژوهش مجاز و مثّل به مثابه عملگرهای گفتمانی در نظر گرفته می‌شوند که بر مرجع‌های طبیعی اعمال می‌گردند و آن‌ها را به دامنه‌ای معرفتی-عرفانی دگردیسی می‌دهند؛ بنابراین مدل پیشنهادی DRT را با افزودن شرایط معرفتی-سلوکی به‌روزرسانی دامنه گسترش می‌دهد.

¹. Kamp

². Discourse Referents

³. Accessibility

۲. خلاصه‌ای از روایت حی بن یقظان

داستان با تولد خودانگیخته کودکی در جزیره‌ای خالی از سکنه آغاز می‌شود که توسط آهوایی ماده بزرگ شده است. او با تأمل در طبیعت به تدریج به شناخت خویشتن و جهان پیرامون می‌رسد. سپس در سفری روحانی از اقالیم هفت‌گانه می‌گذرد: از نخستین اقالیم که تاریک و مادی است، تا اقالیم هفتم که نورانی و الهی است. در این مسیر از چشمه حیوان می‌نوشد و پاک می‌شود، به کوه قاف می‌رسد - که جز با یاری الهی قابل صعود نیست - و با اقیانوس محیط یا دریای داغ مغرب روبه‌رو می‌شود که عبور از آن مایه هلاکت است. سرانجام با نور معرفت به حقیقت غایی دست می‌یابد و به مقام عقل مستفاد نائل می‌آید.

۳. تحلیل فضاهای نمادین

در این بخش فضاهای نمادین را در سه دسته تحلیل می‌کنیم و در هر مورد ساختار ارجاع‌دهی را براساس مدل پیشنهادی به انضمام DRT ناظر به مجاز و مثل نشان می‌دهیم.

۳-۱. فضاهای اقلیمی: تحلیل همه اقالیم هفت‌گانه به مثابه مراتب معرفت

اقالیم هفت‌گانه نظامی اقلیمی-جغرافیایی را ترسیم می‌کنند؛ اما در باطن مراتبی از سلوک عقلی‌اند. ابن‌سینا در توصیف هریک از اقالیم با زبانی رمزی ویژگی‌های طبیعی و معرفتی آن‌ها را درهم می‌آمیزد. در ادامه تک‌تک اقالیم را براساس مدل پیشنهادی تحلیل می‌کنیم و نشان می‌دهیم که چگونه هریک به مرتبه‌ای از مراتب ادراک در فلسفه سینوی ارجاع می‌دهند.

۳-۱-۱. اقالیم نخست: ظلمت مطبقة و جهل مرکب

ابن‌سینا (۱۴۰۰) در وصف اقالیم نخست می‌نویسد:

«وَفِي أَقْصَى الْأَقْلِيمِ الْأَوَّلِ ظُلْمَةٌ مُطَبَّقَةٌ، لَا يَكَادُ الْبَصَرُ يُنْفِذُ فِيهَا» (ص. ۱۳۶).

در ساختار DRT، اقالیم نخست با شرط ظلمت مطبقة و عدم نفوذ بصر وارد دامنه می‌شود. این شرایط ابتدا صرفاً ویژگی‌های جغرافیایی یک منطقه قطبی را توصیف می‌کنند؛ اما با پیشرفت روایت و در نسبت با سایر اقالیم، این ظلمت به عنوان مانعی معرفتی بازنمایی می‌شود که دسترسی به هرگونه شناختی را سلب می‌کند. از منظر مجاز «ظلمت» در غیر معنای حقیقی‌اش (فقدان نور طبیعی) به کار رفته و به جهل مرکب یا نادانی نادانسته ارجاع می‌دهد. از منظر مثل

این ظلمت مثالی است برای حالتی از نفس که در آن، قوای ادراکی چنان آلوده به اوهام و تخیلات مانعه شده‌اند که هیچ نوری از معرفت در آن‌ها راه نمی‌یابد. در فلسفه سینوی این اقلیم با پایین‌ترین مرتبه ادراک یعنی حس مشترک و خیال-مطابقت دارد که هنوز از هرگونه صورت عقلی بی‌بهره‌اند و در ظلمت مادیت غوطه‌ورند.

۳-۱-۲. اقلیم دوم: وادی حیرت و خیال

در توصیف اقلیم دوم ابن‌سینا (۱۴۰۰) به ویژگی‌های طبیعی آن اشاره می‌کند؛ اما از خلال وصف جغرافیایی می‌توان لایه‌ای معرفتی را بازخوانی کرد. اقلیم دوم، اقلیمی است که سالک در آن از ظلمت محض اقلیم اول خارج شده، اما هنوز به نور حقیقی معرفت دست نیافته است (ص. ۱۳۶). در ساختار DRT، این اقلیم با شرط «خروج از ظلمت مطلق، اما عدم دستیابی به نور کامل» وارد دامنه می‌شود. این وضعیت حداقلی بازنمایی مرحله‌ای از ادراک است که در آن، نفس از تاریکی محض حس بیرون آمده، اما همچنان در وادی «خیال» و «وهم» سرگردان است. از منظر مجاز، «حیرت» در این اقلیم مجازی است از تردید معرفتی سالک در مرز میان محسوسات و معقولات. از منظر مثل، این اقلیم مثالی است برای مرحله «عقل بالقوه» که هنوز به فعلیت کامل نرسیده و در انتظار افاضه صور عقلی از عقل فعال است.

۳-۱-۳. اقلیم سوم: آغاز نور و حدس

ابن‌سینا (۱۴۰۰) در وصف اقلیم سوم به نشانه‌هایی از روشنایی اشاره می‌کند که در اقلیم دوم وجود نداشت (ص. ۱۳۷). در ساختار DRT، این اقلیم با شرط «ظهور نخستین نشانه‌های نور» و «امکان حدس» وارد دامنه می‌شود. در اینجا سالک دیگر صرفاً در حیرت خیالی سرگردان نیست؛ بلکه می‌تواند با حدس خود گام‌هایی در جهت شناخت حقیقت بردارد. از منظر فلسفه سینوی این اقلیم با مرحله «تعقل ابتدایی» یا همان «عقل بالقوه‌ای که در آستانه فعلیت است» مطابقت دارد.

حدس - که در نظام معرفتی ابن‌سینا نقشی کلیدی در فرایند ادراک ایفا می‌کند - در این اقلیم به عنوان عاملی برای گذار از خیال به عقل بازنمایی می‌شود (مفتونی، ۱۳۸۷، ص. ۱۸) از منظر

مجاز، «نور آغازین» مجازی است از «فطنت عقلی» و از منظر مَثَل، این نور مثالی است برای «فیض نخستین عقل فعال» که هنوز به تمامی نفس را روشن نکرده است.

۳-۱-۴. اقلیم چهارم: عقل بالفعل و حکمت

ابن سینا (۱۴۰۰) در توصیف اقلیم چهارم می‌گوید:

«وَأَمَّا الْإِقْلِيمُ الرَّابِعُ فَهُوَ إِقْلِيمُ الْفَرَائِسِ وَالْغَنَائِمِ، وَهُوَ إِقْلِيمُ الْعُلَمَاءِ وَالْحُكَمَاءِ» (ص. ۱۳۷)

در ساختار DRT هنگامی که عبارت «اقلیم چهارم» در ابتدای روایت ظاهر می‌شود، به عنوان یک مرجع گفتمانی جدید با شناسه X وارد دامنه می‌گردد. در این مرحله نخست تنها شرطی که به این مرجع نسبت داده می‌شود، «مکان جغرافیایی بودن» و «متصف به فرانس و غنائم بودن» است؛ یعنی اقلیم چهارم صرفاً به مثابه منطقه‌ای طبیعی توصیف می‌شود که دارای شکارگاه‌ها و غنیمت‌ها است؛ باین حال در گام بعدی روایت و با افزوده شدن شرط دوم یعنی «این اقلیم، محل اجتماع علما و حکما است.» - دامنه گفتمان به روز می‌شود و مرجع یادشده دیگر صرفاً یک مکان طبیعی نیست؛ بلکه هویتی جدید می‌یابد که به مرتبه‌ای از دانش و حکمت ارجاع می‌دهد. این به روزرسانی دامنه نشان می‌دهد که «اقلیم چهارم» در طول گفتمان، از یک مرجع صرفاً مکانی به دامنه‌ای ارجاعی برای مفهوم عقل بالفعل در فلسفه سینی دگردیسی می‌یابد؛ یعنی همان مرتبه‌ای از ادراک که در آن، نفس انسانی به کلیات و حقایق عقلی دست می‌یابد.

در فلسفه سینی عقل بالفعل مرتبه‌ای از ادراک است که در آن، نفس انسانی به کلیات و حقایق عقلی دست می‌یابد و صور معقول را بدون واسطه خیال درک می‌کند (کفاش، تهرانی، ۱۴۰۱، ص. ۱۰۴). این مرتبه نقطه عزیمت سالک برای ورود به مراتب بالاتر شهود عقلی و اتصال به عقل فعال به شمار می‌رود؛ بنابراین ساختار ارجاع‌دهی در اینجا نه تنها از طریق افزودن شرایط زبانی، بلکه با تعامل مجاز (عبور از معنای ظاهری اقلیم به معنای باطنی آن) و مَثَل (بازنمایی مفهوم نامحسوس حکمت در قالب مکانی محسوس) شکل می‌گیرد و این همان گره اصلی دگردیسی نشانه‌شناختی در رساله است.

۳-۱-۵. اقلیم پنجم: شهود عقلی و کشف

در اقلیم پنجم سالک به مرحله‌ای می‌رسد که دیگر نیازی به استدلال گام‌به‌گام ندارد و می‌تواند حقایق را به‌صورت شهودی درک کند. ابن‌سینا در وصف این اقلیم از «نورانیّت ویژه» و «گشایش درهای معرفت» سخن می‌گوید (ابن‌سینا، ۱۴۰۰، صص. ۱۴۱-۱۴۰). در ساختار DRT، این اقلیم با شرط «شهود بی‌واسطه» و «دسترسی به حقایق نامحسوس» وارد دامنه می‌شود. در فلسفه سینوی این مرحله با «عقل مستفاد» یا همان «اتصال به عقل فعال» مطابقت دارد، مرحله‌ای که در آن، نفس بدون واسطه صور خیالی، به فیض عقلانی دست می‌یابد. ازمنظر مجاز، «کشف» مجازی است از «حضور عقلانی» و ازمنظر مَثَل، این اقلیم مثالی است برای «حضور فیض الهی» در نفس سالک.

۳-۱-۶. اقلیم ششم: وحدت عاقل و معقول

در اقلیم ششم مرز میان عاقل و معقول از میان می‌رود و سالک به مرحله‌ای می‌رسد که در آن، نه‌تنها حقایق را درک می‌کند، بلکه با آن‌ها اتحاد می‌یابد. ابن‌سینا در این وصف، از «فناى در معرفت» و «اتحاد با حقیقت» سخن می‌گوید (ابن‌سینا، ۱۴۰۰، ص. ۱۴۱). در ساختار DRT، این اقلیم با شرط «اتحاد» و «فنا» وارد دامنه می‌شود که در نظام گفتمانی رساله بالاترین سطح دسترسی‌پذیری را نشان می‌دهد. در فلسفه سینوی هرچند این مرحله در نظام رسمی معرفتی او کمتر به‌صراحت بیان شده، در رساله‌های رمزی‌اش ردپایی از آن دیده می‌شود. ازمنظر مجاز، «اتحاد» مجازی است از «وصول به حقیقت غایی» و ازمنظر مَثَل، این اقلیم مثالی است برای «دریافت تمام‌عیار فیض الهی».

۳-۱-۷. اقلیم هفتم: نور محض و فنا

اقلیم هفتم که نهایت سفر است، اقلیم «نور محض» و «فناى مطلق» نام دارد. ابن‌سینا (۱۴۰۰) در وصف آن می‌نویسد:

«وَهُوَ أَقْلِيمُ الْأَنْوَارِ الْمُحْضَةِ، الَّتِي لَا شَوْبَ فِيهَا مِنَ الظُّلُمَةِ» (ص. ۱۴۱).

اقلیم هفتم که در آن سالک به نور محض و فناى در حقیقت دست می‌یابد، با مرتبه عقل مستفاد در فلسفه ابن‌سینا مطابقت دارد، مرتبه‌ای که در آن، نفس به‌صورت بی‌واسطه و مداوم

از عقل فعال فیض می‌گیرد و به اتحاد با حقایق عقلی نائل می‌آید (شاطری و زنگنه، ۱۴۰۲، ص. ۲۲۱).

در ساختار DRT، این اقلیم با شرط «نور محض» و «فناهی در حقیقت» وارد دامنه می‌شود که در آن هیچ اثری از ظلمت طبیعی یا معرفتی باقی نمی‌ماند. این اقلیم نماد «اتصال کامل به عقل فعال» و «حصول مقام عقل مستفاد» است که در آن، نفس انسانی به بالاترین مرتبه ادراک دست می‌یابد و حجاب‌های مادی و خیالی از میان می‌روند. از منظر مجاز، «نور» در اینجا مجازی است از «معرفت ناب عقلی» و از منظر مَثَل، این اقلیم مثالی است برای «حقیقت الهی بی‌نهایت» که هرگونه نسبتی با ظلمت و نقص را از خود سلب کرده است. این اقلیم مرز نهایی گفتمان است که در آن، دامنه گفتمان به بالاترین سطحش یعنی معقولات محض- ارتقا می‌یابد و دیگر هیچ شرط طبیعی‌ای به آن افزوده نمی‌شود.

۲-۳. فضاهای آبی: چشمه حیوان و دریای داغ مغرب

در این رساله نظام آب‌ها دوگانگی آشکاری را ترسیم می‌کند که با نظریه «حدس» و «تزکیه» در فلسفه سینوی پیوندی عمیق دارد. از یک سو عین/حیوان سرچشمه حیات عقلی است و از سوی دیگر، دریای داغ مغرب نماد گمراهی و هلاکت معرفتی. ابن سینا (۱۴۰۰) در توصیف چشمه حیوان می‌گوید:

«ثُمَّ إِنَّهُ وَرَدَ عَيْنَ الْحَيَوَانِ، فَأَغْتَسَلَ مِنْهَا، فَأَذْهَبَ اللَّهُ عَنْهُ كُلَّ دَنَسٍ وَرَانٍ» (ص. ۱۳۹).

در مقابل درباره دریای مغرب می‌نویسد:

«وَهُوَ بَحْرٌ حَارٌّ، لَا يَكَادُ يُقَطَّعُ، وَمِنْ سَلَكِهِ هَلَكٌ» (ص. ۱۳۵).

در ساختار DRT، «عین‌الحیوان» با شرط «زدودن پلیدی»، و «دریای مغرب» با شرط «هلاکت» وارد دامنه می‌شوند. این دو مرجع، دو دامنه متضاد را به‌روز می‌کنند: یکی دامنه معرفت و دیگری دامنه جهل. از منظر فلسفه سینوی می‌توان «چشمه حیوان» را با مفهوم «اتصال به عقل فعال» تطبیق داد.

در نظام معرفتی ابن‌سینا عقل فعال منبع همه صور عقلی است و نفس انسانی برای دستیابی به معرفت حقیقی باید خود را از آرایش‌های مادی دَنَس و ران پاک کند تا شایسته دریافت فیض عقلی شود (راستایی و کرمی، ۱۴۰۴، ص. ۲۷۴). در اینجا «آب چشمه» هم مجاز است از «فیض عقلانی» و هم مَثَل است برای «تطهیر نفسانی» که در سلوک عقلی شرط لازم برای اتصال به عقل فعال به شمار می‌رود. در این رساله فرایند تطهیر نه امری صرفاً اخلاقی، بلکه زمینه‌سازی معرفتی برای شهود حقایق عقلی است.

در مقابل «دریای داغ مغرب» نماد «تخیلات مانعه» و «جهل مرکب» است. در فلسفه ابن‌سینا تخیلات مانعه صور خیالی کاذبی‌اند که میان نفس و ادراک عقلی حجاب می‌شوند و سالک را از دستیابی به معرفت حقیقی باز می‌دارند (ابن‌سینا، ۱۴۰۰، ص. ۱۳۵). این دریا با شرط «حرارت سوزان» و «عدم امکان عبور» به عنوان مانعی معرفتی در دامنه گفتمان بازنمایی می‌شود که عبور از آن، نیازمند تغییر دامنه گفتمان از قلمرو محسوسات به قلمرو معقولات است. از منظر مجاز، «حرارت» مجازی است از «شوریدگی خیالی» که نفس را از راه عقل منحرف می‌کند و از منظر مَثَل، این دریا مثالی است برای «حالت نفسانی گرفتار در اوهام» که بدون تزکیه و یاری الهی، رهایی از آن ممکن نیست. این دوگانگی آبی ساختاری دوگانه را در نظام ارجاع‌دهی رساله پدید می‌آورد که در آن، آب هم می‌تواند منشأ حیات عقلی باشد و هم عامل هلاکت معرفتی. این دقیقاً همان تعامل مجاز و مَثَل است که در سطح گفتمان دو دامنه متضاد را به‌روز می‌کند.

۳-۳. فضاهاى مرزى: کوه قاف، اقیانوس محیط و نظام نور و ظلمت

کوه قاف و اقیانوس محیط مرزهای نهایی گفتمان را نشان می‌دهند که دسترسی به آن‌ها منوط به شرط معرفتی-اخلاقی است. ابن‌سینا (۱۴۰۰) می‌نویسد:

«فَلَمَّا بَلَغَ إِلَى جَبَلِ قَافٍ، لَمْ يَقْدِرْ عَلَى اتِّقَائِهِ، إِلَّا بِعَوْنِ مِنَ اللَّهِ» (ص. ۱۴۰).

در DRT، این مرجع‌ها در ابتدا غیرقابل دسترس‌اند و تنها با افزودن شرط «عون الله» در راستای به‌روزرسانی دامنه قابل ارجاع می‌شوند. این نشان می‌دهد دسترسی‌پذیری در اینجا نه نحوی، بلکه معرفتی-اخلاقی است و با مفهوم «توفیق الهی» در فلسفه سینیوی هماهنگ است.

از منظر فلسفه سینوی می‌توان کوه قاف را با «عقل فعال» و «مرتبه اتصال به عقل فعال» تطبیق داد. صعود از کوه - که در ظاهر امری طبیعی است - در باطن بازنمایی جهش معرفتی نفس از عقل بالقوه به عقل بالفعل و سپس به عقل مستفاد است. این جهش به تنهایی با توانایی شناختی سالک میسر نیست و نیازمند «فیض الهی» است که در فلسفه ابن‌سینا همان «افاضه صور عقلی از سوی عقل فعال» به نفس است (همایون، ۱۴۰۱، صص. ۳۹۵-۳۹۴). از منظر مثل، کوه قاف مثالی است برای «حقیقت نامحسوس یاری الهی» که در قالب امری محسوس - یعنی کوهی مرتفع - بازنمایی شده است.

اقلانوس محیط نیز که در روایت به عنوان مرزی نهایی و عبورناپذیر ترسیم شده است، نماد «مرزهای معرفت بشری» است که بدون کمک الهی قابل پیمودن نیست. در ساختار DRT، این اقلانوس با شرط «عدم امکان عبور» وارد دامنه می‌شود و تنها با به‌روزرسانی دامنه از طریق «عون الهی» به مرجعی دسترس‌پذیر تبدیل می‌شود. این ویژگی نشان می‌دهد که در جهان‌بینی این رساله معرفت حقیقی امری صرفاً اکتسابی نیست، بلکه با توفیق الهی گره خورده و مرزهایش فراتر از توانایی طبیعی عقل بشری است.

نظام نور و ظلمت نیز به عنوان دو قطب ارجاعی در سراسر رساله عمل می‌کنند. ابن‌سینا (۱۴۰۰) در وصف نور اقلیم چهارم می‌گوید:

«وَفِي الْإَقْلِيمِ الرَّابِعِ نُورٌ سَاطِعٌ، يُضِيءُ الْقُلُوبَ وَالْأَبْصَارَ» (ص. ۱۳۷) و در برابر آن از ظلمت اقلیم نخست یاد می‌کند:

«وَفِي أَقْصَى الْإَقْلِيمِ الْأَوَّلِ ظُلْمَةٌ مُطَبَّقَةٌ، لَا يَكَادُ الْبَصَرُ يَنْقُذُ فِيهَا» (ص. ۱۳۶).

در ساختار DRT، نور با شرط «روشن کردن قلب و بصر» و ظلمت با شرط «عدم نفوذ بصر» وارد دامنه می‌شوند. این دو، نظامی دوقطبی پدید می‌آورند که در آن، هر مرجع گفتمانی براساس نسبت خود با نور یا ظلمت دسترس‌پذیر یا دسترس‌ناپذیر می‌شود. از منظر فلسفه سینوی می‌توان نور را با «معرفت عقلی» و ظلمت را با «جهل مرکب» تطبیق داد؛ اما آنچه این نظام دوقطبی را از یک تقابل ساده اخلاقی متمایز می‌سازد، نقش معرفت‌شناختی آن است. در اینجا نور شرط

امکان هرگونه ادراک عقلی است و ظلمت، فقدان همان شرط. این دوگانگی پیش‌درآمدی است بر نظریه «نور و ظلمت» که بعدها در فلسفه اشراق سهروردی به صورت نظام‌مند بسط یافت (سهروردی، ۱۳۷۲، صص. ۱۰۶ به بعد). چه بسا سهروردی با اثرپذیری از همین لایه‌های نورانی آثار ابن سینا نور را به عنوان حقیقتی وجودی و معرفتی در مرکز نظام فلسفی خود قرار داد. در رساله حئی بن یقظان این پیش‌زمینه‌ها به وضوح قابل ردیابی است، جایی که نور اقلیم چهارم به عنوان عاملی برای روشن شدن قلب و بصر نه تنها یک نماد، بلکه شرط امکان ورود به مراتب بالاتر معرفت به شمار می‌رود.

۴. بررسی تحلیلی: الگوی کلی ارجاع‌دهی و دلالت‌های فلسفی

براساس تحلیل سه دسته فوق‌الگوی ارجاع‌دهی در حئی بن یقظان دارای سه ویژگی بنیادین است که در ادامه به تفصیل بررسی می‌شوند.

۴-۱. سیالیت مرجع‌های گفتمانی و نسبت آن با نظریه ادراک سینوی

برخلاف متون غیرتمثیلی که در آن‌ها مرجع‌های گفتمانی معمولاً هویتی نسبتاً ثابت دارند، در حئی بن یقظان هر فضای طبیعی در طول روایت از طریق به‌روزرسانی تدریجی دامنه و افزوده شدن شرایط معرفتی-سلوکی، از یک مرجع صرفاً مکانی به دامنه‌ای فلسفی-عرفانی دگردیسی می‌یابد. این دگردیسی نه یک تغییر ناگهانی، بلکه فرایندی تدریجی است که با حرکت سالک از اقلیمی به اقلیم دیگر هماهنگ است. از منظر نظریه ادراک سینوی می‌توان این سیالیت را با مراحل پنج‌گانه ادراک تطبیق داد:

۱) اقلیم نخست (ظلمت مطبقة) متناظر با قوای حسی و خیالی صرف است که هنوز از هرگونه صورت عقلی بی‌بهره‌اند؛

۲) اقلیم دوم و سوم (حیرت و حدس) متناظر با مرحله «عقل بالقوه» است که در آستانه فعلیت قرار دارد و با حدس نخستین گام‌ها را در جهت ادراک عقلی برمی‌دارد.

۳) اقلیم چهارم (علم و حکمت) متناظر با «عقل بالفعل» است که در آن، نفس به کلیات و حقایق عقلی دست می‌یابد.

۴) اقلیم پنجم و ششم (شهود و اتحاد) متناظر با عقل مستفاد است که در آن، نفس به صورت بی واسطه از عقل فعال فیض می گیرد.

۵) اقلیم هفتم (نور محض) متناظر با اتصال کامل به عقل فعال و فنای در حقیقت است که نهایت سلوک عقلی به شمار می رود.

در این تطبیق «به روزرسانی دامنه» در DRT، معادل «انتقال از قوه به فعل» در فلسفه سینیوی است. همان گونه که در فلسفه ابن سینا نفس با دریافت صور عقلی از عقل فعال، از قوه به فعل می رسد، (عابدی و شمشیری، ۱۳۹۴، ص. ۱۱۶). در مدل پیشنهادی نیز هر فضای طبیعی با افزوده شدن شرایط معرفتی جدید، از یک مرجع طبیعی به دامنه ای معرفتی دگرذیسی می یابد. این هم راستایی ساختاری نشان می دهد که مدل DRT در صورت تکمیل با مفاهیم «مجاز» و «مثّل» می تواند ابزاری دقیق برای صوری سازی مفاهیمی باشد که در فلسفه سینیوی به صورت مفهومی و انتزاعی مطرح شده اند.

۴-۲. دسترسی پذیری معرفتی-اخلاقی و نقش آن در عبور از مرزهای گفتمان

پژوهش حاضر نشان می دهد مفهوم «دسترسی پذیری» در DRT استاندارد که عمدتاً به قواعد نحوی-گفتمانی محدود است، برای تحلیل متونی چون *حی بن یقظان* کافی نیست. در این رساله دسترسی به برخی مرجع های محوری مانند کوه قاف و اقیانوس محیط نه تنها تابع قواعد نحوی، بلکه تابع شرایطی معرفتی و اخلاقی ای چون «تهذیب نفس»، «یاری الهی» و «نور معرفت» است. به بیان دیگر مرجع هایی وجود دارند که در ابتدای روایت در دامنه گفتمانی قهرمان حضور ندارند و او برای دستیابی به آنها باید از مرزی معرفتی عبور کند که در سطح گفتمان، به صورت شرط «عون الله» بازنمایی می شود. این ویژگی نشان می دهد در جهان بینی ابن سینا سیر صعودی معرفت فرایندی صرفاً شناختی نیست؛ بلکه با طهارت روحانی و توفیق الهی گره خورده است.

از منظر فلسفه سینیوی این همان نقش عقل فعال و فیض الهی در فرایند ادراک است. ابن سینا (۱۳۷۵) در بسیاری از آثارش تأکید می کند که اتصال به عقل فعال بدون تهذیب نفس و تطهیر

آن از آرایش‌های مادی ممکن نیست (ص. ۲۴۵). در رساله حئی بن یقظان این شرط معرفتی-اخلاقی به صورت نمادین در قالب کوه قاف و اقیانوس محیط بازنمایی شده که دسترسی به آن‌ها نیازمند عون الله است. مدل پیشنهادی با گسترش مفهوم «دسترس‌پذیری» به حوزه معرفت‌شناسی این نکته را به خوبی صوری‌سازی می‌کند و نشان می‌دهد در این رساله، مرزهای گفتمان نه با قواعد نحوی، بلکه با شرایط وجودی و روحانی تعیین می‌شوند.

۴-۳. تعامل مجاز و مثل به عنوان عملگرهای گفتمانی

در تحلیل فضاهای نمادین مشخص شد که هر فضای طبیعی در این رساله هم‌زمان دو کارکرد بلاغی دارد: ۱) مجاز؛ بدین معنا که واژگانی چون «اقلیم»، «چشمه»، «نور» و «ظلمت» در غیر معنای حقیقی خود به کار رفته‌اند و به مفاهیمی معرفتی و سلوکی ارجاع می‌دهند؛ ۲) مثل؛ یعنی حقایق نامحسوسی چون «اتصال به عقل فعال»، «جهل مرکب» و «فیض الهی» را در قالب محسوساتی چون «کوه»، «آب» و «تاریکی» بازنمایی می‌کنند. آنچه این تعامل را از کاربرد صرف مجاز یا مثل در سطح واژه متمایز می‌سازد، گسترش آن به سطح کلّ روایت است؛ به گونه‌ای که کلّ سفر سالک خود مجازی است برای سیر عقلی، و مثلی است برای حقیقت نامحسوس سلوک روحانی.

در چارچوب DRT، مجاز و مثل به مثابه عملگرهای گفتمانی عمل می‌کنند که بر مرجع‌های گفتمانی اعمال می‌شوند و آن‌ها را از مرجعی طبیعی به دامنه‌ای معرفتی-عرفانی تبدیل می‌سازند؛ برای نمونه در تحلیل اقلیم چهارم مجاز، امکان عبور از معنای ظاهری «اقلیم» (مکان جغرافیایی) به معنای باطنی آن (مرتبه علم و حکمت) را فراهم می‌آورد و مثل، حقیقت نامحسوس «عقل بالفعل» را در قالب مکانی محسوس (اقلیم چهارم) بازنمایی می‌کند. این تعامل ساختاری دولایه برای ارجاع‌دهی ایجاد می‌کند که در آن، خواننده هم‌زمان می‌تواند متن را در سطح ظاهری (به مثابه داستانی جغرافیایی) و در سطح باطنی (به مثابه رساله‌ای فلسفی-عرفانی) درک کند. این دقیقاً همان ویژگی‌ای است که حئی بن یقظان را به متنی چندلایه و تأویل‌پذیر تبدیل کرده است.

۴-۴. تعمیم مدل به متون مشابه

مدل پیشنهادی در این پژوهش اگرچه بر روی رساله حنّ بن یقظان متمرکز بوده است، ظرفیت تعمیم به سایر متون تمثیلی فلسفه اسلامی را نیز دارد. آثاری چون رساله الطیر و سلامان و ابسال ابن سینا، یا منطق الطیر عطار همگی از ساختار ارجاع‌دهی مشابهی برخوردارند که در آن‌ها فضاهای طبیعی و موجودات نمادین، به مراتب معرفت و سلوک روحانی ارجاع می‌دهند. پژوهش‌های آتی می‌توانند با به‌کارگیری این چارچوب در متون یادشده اعتبار مدل را بیازمایند و در صورت نیاز آن را با مفاهیم دیگری چون «استعاره مفهومی» در معناشناسی شناختی تکمیل کنند. همچنین بررسی نسبت این مدل با نظریه‌های هرمنوتیک سنت اسلامی مانند تأویل باطنی و تفسیر رمزی، می‌تواند افق‌های تازه‌ای را در مطالعات نشانه‌شناختی متون دینی-فلسفی بگشاید.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف ارائه مدلی عملیاتی برای تحلیل ساختار ارجاع‌دهی فضاهای نمادین در رساله حنّ بن یقظان ابن سینا از تلفیق نظریه بازنمایی گفتمان (DRT) با دو مفهوم کلیدی بلاغت اسلامی -یعنی مجاز و مَثَل- بهره گرفته است. یافته‌های پژوهش نشان داد که نظام ارجاع‌دهی در این رساله بر پایه سه ویژگی بنیادین استوار است:

۱) سیالیت مرجع‌های گفتمانی که در آن هر فضای طبیعی در طول روایت از طریق به‌روزرسانی دامنه و افزوده‌شدن شرایط معرفتی-سلوکی، از مرجعی طبیعی به دامنه‌ای فلسفی-عرفانی دگردیسی می‌یابد؛

۲) دسترسی‌پذیری معرفتی-اخلاقی که در آن، مفهوم «دسترسی‌پذیری» از قلمرو صرفاً نحوی-گفتمانی به قلمرو معرفت‌شناختی گسترش می‌یابد و دسترسی به برخی مرجع‌ها مانند کوه قاف و اقیانوس محیط نه‌تنها تابع قواعد نحوی، بلکه تابع شرایط اخلاقی و معرفتی چون تهذیب نفس، یاری الهی و نور معرفت است؛

۳) تعامل دوگانه مجاز و مَثَل که در آن هر فضای طبیعی هم مجاز است (به معنی عبور از معنای ظاهری به باطنی) و هم مَثَل (به معنی بازنمایی حقیقت نامحسوس در قالب محسوس).

این تعامل ساختاری دولایه برای ارجاع‌دهی ایجاد می‌کند که در آن، سفر در اقلیم‌ها عبور از لایه‌های گفتمان و ارتقای دامنه گفتمانی از محسوسات به معقولات است.

پاسخ به پرسش اصلی پژوهش که چگونه فضاهاى نمادین در این رساله از مرجع طبیعی به دامنه گفتمانی عرفانی-فلسفی دگردیسی می‌یابند، آن است که این دگردیسی از طریق به‌روزرسانی تدریجی دامنه گفتمان و افزودن شرایط عرفانی-فلسفی به مرجع‌های طبیعی رخ می‌دهد. به عبارت دیگر هر مکان در ابتدا با شرایط طبیعی-یعنی شرایط مکانی و جغرافیایی با ویژگی‌های فیزیکی- وارد دامنه می‌شود؛ اما با پیشرفت روایت شرایط جدیدی-یعنی شرایط معرفتی و سلوکی- به آن افزوده می‌گردد که آن را به مرجعی برای مفاهیم ماورایی تبدیل می‌کند. این فرایند در سطح بلاغی با تعامل مجاز (عبور از ظاهر به باطن) و مثل (بازنمایی حقیقت نامحسوس در قالب محسوس) قابل تبیین است و در سطح فلسفی، با مفاهیم کلیدی فلسفه سینوی مانند «مراتب معرفت، عقل فعال، حدس، اتصال و سلوک عقلی» هماهنگ است؛ بدین‌سان می‌توان رساله حیی بن یقظان را نمونه‌ای از یک گفتمان سلوکی به شمار آورد که در آن، حرکت در فضاهاى طبیعی استعاره‌ای از حرکت در مراتب معرفت است و آنچه این حرکت را ممکن می‌سازد، نه صرفاً توانایی شناختی قهرمان، بلکه توفیق الهی و نور معرفت است که به‌مثابه شرط دسترسی به مرزهای فراتر از عقل طبیعی عمل می‌کند.

این یافته‌ها افزون‌بر روشن کردن ساختار معرفتی رساله حیی بن یقظان دلالت‌های نظری مهمی برای نظریه بازنمایی گفتمان و مطالعات فلسفه اسلامی دارند. نخست اینکه نشان می‌دهند DRT علی‌رغم قدرت صوری خود در تحلیل ارجاع‌های درون‌گفتمانی، برای تحلیل متونی که در آن‌ها نظام نمادین فرازبانی‌ای مانند مجاز و مثل نیز فعال است، به بازنگری و تکمیل نیاز دارد؛ به‌ویژه مفهوم «دسترسی‌پذیری» در این نظریه باید از حوزه نحوی-گفتمانی به حوزه معرفتی-اخلاقی گسترش یابد تا بتواند متونی را تحلیل کند که در آن‌ها دسترسی به مرجع‌ها، منوط به شرایط معنوی و اخلاقی است. دوم اینکه پژوهش حاضر نشان داد DRT در صورت تکمیل شدن با مفاهیم بلاغی سنت اسلامی، می‌تواند به چارچوبی میان‌رشته‌ای برای تحلیل

متون تمثیلی و عرفانی تبدیل شود که در آن‌ها مرزهای گفتمانی میان طبیعت و حقیقت ماورایی درهم می‌ریزد و هر فضای طبیعی به دامنه‌ای ارجاعی برای مفاهیم ماورایی تبدیل می‌گردد. سوم اینکه رویکرد ارائه‌شده در این پژوهش افق‌های جدیدی را برای مطالعات تطبیقی میان زبان‌شناسی شناختی و فلسفه اسلامی می‌گشاید و امکان تحلیل دقیق‌تری از سازوکارهای زبانی-معرفتی متون فلسفی-عرفانی را فراهم می‌آورد.

در پایان باید تأکید کرد که مدل پیشنهادی قابل‌بسط و آزمون در متون دیگر است. پژوهش‌های آتی می‌توانند با به‌کارگیری این چارچوب در سایر رساله‌های تمثیلی-چون رساله الطیر ابن سینا یا آثار عرفانی دیگر نظیر منطق الطیر عطار-اعتبار آن را بیازمایند و در صورت نیاز، آن را با مفاهیم دیگری چون «استعاره مفهومی» در معناشناسی شناختی تکمیل کنند. همچنین بررسی نسبت این مدل با نظریه‌های هرمنوتیک سنت اسلامی مانند تأویل باطنی و تفسیر رمزی می‌تواند افق‌های تازه‌ای را در مطالعات نشانه‌شناختی متون دینی-فلسفی بگشاید. به‌هرروی پژوهش حاضر تلاشی است برای صوری‌سازی مفاهیمی که تاکنون عمدتاً به‌صورت شهودی یا تفسیری بیان شده‌اند و امید است، گامی هرچند کوچک در جهت توسعه مطالعات میان‌رشته‌ای در حوزه فلسفه و زبان‌شناسی در سنت اسلامی باشد.

منابع

- ابراهیمی دینانی، غلامحسین (۱۳۷۶). ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام. تهران: طرح نو.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۰). رسائل ابن سینا. قم: انتشارات بیدار.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۵). الإشارات والتنبیها (ج ۲). قم: نشر البلاغة.
- پازوکی، شهرام (۱۳۸۵). تأویل تمثیلی حی بن یقظان. تهران: نشر هرمس.
- راستایی، حامده؛ و کرمی، حسن (۱۴۰۴). «دو تلقی از ریاضت نفس: تحلیل تطبیقی مبانی انسان‌شناختی ابن سینا و ملاصدرا». آموزه‌های فلسفه اسلامی، ۲۰ (۳۷)، ۲۸۸-۲۶۳.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). المفردات فی غریب القرآن. بیروت: دار العلم.
- سکاکی، یوسف بن محمد (۱۴۰۰). مفتاح العلوم. قاهره: المطبعة البهية.
- سهروردی، شهاب‌الدین یحیی (۱۳۷۲). مجموعه مصنفات شیخ اشراق: حکمة الاشراق (جلد ۲) (هانری کربن، به تصحیح). تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

- شاطری، گودرز؛ و زنگنه، آفرین (۱۴۰۲). «بررسی تطبیقی مراتب عقل نظری از دیدگاه ابن‌سینا و نظریه رشدشناختی ژان پیاژه». کاوش‌های عقلی، ۲ (۱)، ۲۴۰-۲۲۱.
- عابدی، احمد؛ و شمشیری، سیده معصومه (۱۳۹۴). نقش معرفتی عقل فعال در نظام ابن‌سینا. فصلنامه علمی-پژوهشی دانشگاه قم، ۱۶ (۶۳)، ۱۱۵-۱۲۸.
- کفاش تهرانی، احمدرضا (۱۴۰۱). بررسی تفاوت نحوه علم به صور عقلی با صور حسی و خیالی از منظر ابن‌سینا. تاریخ فلسفه اسلامی، ۱ (۱)، ۱۱۶-۱۰۴.
- مفتونی، نادیا (۱۳۸۷). «بررسی مقایسه‌ای وحی و نبوت نزد فارابی و ابن‌سینا». حکمت سینوی، ۱۲ (۳۹)، ۵-۲۴.
- نیک‌پناه، فاطمه؛ حجازی، بهجت‌السادات؛ و فرخ‌نیا، مهیندخت (۱۴۰۲). تحلیل نشانه - معناشناختی عقل سرخ شیخ شهاب‌الدین سهروردی و رسالة الطیر ابن‌سینا. جستارهای زبانی، ۱۴ (۷۴)، ۲۲۳-۱۹۱.
- <https://doi.org/10.29252/LRR.14.2.6>
- همایون، حسنا (۱۴۰۱). «سنجش نقش عقل فعال در تعقل و بررسی ادله آن در دیدگاه ابن‌سینا». تاریخ فلسفه اسلامی، ۱ (۱)، ۴۰۸-۳۸۹.
- Asher, N., & Lascarides, A. (2003). *Logics of Conversation*. Cambridge University Press.
- Heim, I. (1982). *The Semantics of Definite and Indefinite Noun Phrases*. Doctoral dissertation, University of Massachusetts Amherst.
- Kamp, H. (1981a). A Theory of Truth and Semantic Representation. In J. Groenendijk, T. Janssen, & M. Stokhof (Eds.), *Formal Methods in the Study of Language* (pp. 277-322). Mathematical Centre Tracts 135.
- Kamp, H., & Reyle, U. (1993). *From Discourse to Logic*. Kluwer Academic Publishers.
- Karttunen, L. (1976). Discourse Referents. In J. D. McCawley (Ed.), *Syntax and Semantics 7* (pp. 363-385). Academic Press.
- Lee, J. (2020). *Discourse Representation Theory and Narrative Analysis*. London: Routledge.
- Partee, B. H. (1984). Nominal and Temporal Anaphora. In *Formal Semantics and Current Problems of Semantics*. (Reprinted in Partee, 2004).
- Stirling, L. (2009). Discourse Representation Theory and Unification Categorical Grammar. In *Switch-Reference and Discourse Representation*. Cambridge University Press.